

MÁTÉ JAKAB 2003: A NYELVTUDOMÁNY (VÁZLATOS) TÖRTÉNETE

AZ ÓKORTÓL A 19. SZÁZAD ELEJÉIG, NEMZETI TANKÖNYVKIADÓ,
BUDAPEST, 357 + 3 LAP

BÜKY LÁSZLÓ

A szerző e posztumusz műve szerves része a korábban megjelent nyelvtudomány-történeti köteteinek (Máté 1997; Máté 1998), melyek közül az elsőnek méltatására már sort kerítettünk (Büky 1998). E könyvvel Máté Jakab (1926–2001) immár az ókortól a XX. századig nyújt az olvasónak áttekintést. A teljes munka egyedülálló a magyar tudományosságban, hiszen kívül e tárgyban mindössze H. Tóth Imrének jelent meg egyetemi előadásából összeállított tudománytörténeti áttekintése (H. Tóth 1996; ismertetései: Büky 1997; Németh T. Enikő 1997).

Máté Jakab az Előszóban beszámol munkája születéséneknek körülményeiről (7–8), majd a Bevezetésben (9–43) a nyelvtudomány-történet helyét és szerepét igyekszik kijelölni a tudományok rendszerében kitekintéssel az elméleti és módszertani kérdésekre.

Máté úgy véli Robert Boltmann gondolataival igazolva, hogy a nyelvtudomány történetmenete újabb és újabb nézőpontok alapján írható le, s a leírás illetéknéppen mindig a múlt és a jelen közötti kölcsönhatás eredményeként történik meg. A Nils H. D. Bohr atomfizikus módszertani elve alapján ugyancsak – ti. úgy kell a tudományos leírást elvégezni, hogy a kvantumelméleti eredmények fokozatosan a klasszikus eredményekbe menjenek át. Ennek alapján mondja Máté, hogy voltaképpen kétszer önállósodott a nyelvtudomány hosszú története alatt. Az első önállósodás a XIX. század elején az összehasonlító-történeti nyelvészet kialakulásával kezdődött, s ehhez csatlakozik a nyelvészeti gondolkodásnak a XX. század elején bekövetkező változása. „Mindkét esetben egymástól eltérő szemléletmód térhódításáról van szó, ami röviden szólva azt jelenti, hogy az új szemléletmód birtokában a kutató figyelme most nem a nyelvi változások, hanem a nyelv szerkezeti (belső) felépítettségének a vizsgálatára irányul, hogy a történeti szemléletet föl váltja a szinkrón szemlélet, a rendszerszerűség gondolata válik alapelvévé, tehát a nyelvészeti kutatások gyakorlatában meghonosodik a sajátos jelrendszerként (structura sui generis) felfogott nyelv szemiotikai vizsgálata, a kutatók a nyelvet önmagáért és önmagában vizsgálják, amit a Saussure-nek tulajdonított frappáns megállapítás is hűen kifejez: »a nyelvtudomány egyetlen és igazi tárgya a nyelv – önmagában és önmagáért vizsgálva.« (Vitatható ez a Saussure-nek tulajdonított kategorikus megállapítás.)” (11). A nyelvtudomány az elmúlt fél évszázadban számos diszciplínával került (és van) kapcsolatba(n) szemlélet- és gondolkodásmód tekintetében, ezek között sokáig jelentős a matematika, írja Máté (25). Tegyük hozzá: minthogy a(z) elméleti matematika olyan struktúráknak, elrendezéseknek, relációknak a tudománya, amelyek a számolás, a mérés elemi gyakorlatából és a tárgyak alakjának leírásából származnak, ezért a matematika mint olyan sem a természettudománynak, sem a társadalomtudománynak nem része. A objektiivitás az éppen érvényesülő nézőpont alapján van

meg – arra a következtetésre jut, hogy a tudománytörténeti leírásban az nyelvtudomány a nyelv strukturáinak, elrendezéseinek, relációinak és használatának leírásából származik, tehát nem véletlen a matematikával való párhuzam, s bizonyos tekintetben érthető az önmagában és önmagáért való vizsgálat. Ne feledjük persze, van alkalmazott matematika is, s a nyelvtudomány is különféle részekre osztható.

A XX. században a nyelvészeti strukturalizmus „a nyelvészeti nyelvészet” (L. Hjelmslev) „[...] nem volt képes – elismerésre méltó eredményei ellenére sem – a nyelv működésének szabályszerűségeit maradéktalanul feltárni. [...] Ilyen módon a nyelvtudománynak ki kellett lépnie saját köréből és kapcsolatokat kellett keresni és kiépítenie a holdudvarába eső tudományos diszciplínákkal, [...] mert a nyelv [...] bizonyult jellegének feltárása »meghaladja« egyetlen tudományos diszciplína illetékességi körét” (28). A XX. századi nyelvtudományban az elméleti gondolkodás nagyfokú térhódítása és a nyelvfilozófia eddig nem tapasztalt térhódítása azt jelzi – állapítja meg Máté Jakab –, hogy a XX. századi nyelvtudomány voltaképpen annak a tudományos vonulatnak a magasabb és egzaktabb szinten való folytatása, amely a XIX. század előtti nyelvészeti gondolkodást jellemezte (l. 39–40). Ezzel egyet lehet érteni, csupán az iménti idézet egyik részlete problematikus, az ti., mely szerint nem volt képes a nyelvészeti strukturalizmus a nyelv működésének szabályszerűségeit maradéktalanul feltárni. Ezt nem is várhatjuk el sem a strukturalizmussal, sem az egyéb alapprogramokkal dolgozó nyelvtudománytól, de más tudományágaktól sem lehet számítani arra, hogy az általuk vizsgált jelenség teljes leírását adják. Máté – említettük: Niels Bohrra hivatkozott, másutt Werner Heisenbergre (49) – mintha megfeledezett volna arról (fizikából vett példával élve), hogy az abszolút nulla fokot (0 °K) sem lehet elérni, csupán egyre inkább megközelíteni; a részecskefizika alapján úgy tudjuk, hogy az anyag „befelé” (is) végtelen, mostanság a kvarkokig jutott el a kutatás. Mindezért tehát, amiként Máté is vallja, az új és új nézőpont, szemlélet új fajta nyelvleírást jelenthet, ám ezek nem lehetnek maradéktalanul tökéletesek, hiszen maga a nézőpont, a szemlélet önkényes, azaz a kutató(k)tól függő alapállás. Emiatt van Thomas S. Kuhn paradigmarendszerében bizonyos merevség, amelyre Máté utal is. A nézőpontok, szemléletmódok egymástól kisebb-nagyobb távolságra eshetnek, így a jelenségek leírásában (látszólag) merőben új eredmények szület(het)nek, azonban a régi paradigmákra visszatekintve gyakorta megelhetők bennük azon elemek, amelyeket a korábbi, más nézőpont, szemléleti mód is látott, csak épp másképp. Vagyis a tudományos forradalmak romboló jellege – ezt hangsúlyozza Máté Jakab (is) – korántsem olyan erős, amint Kuhn fölfogása sugallja (37–8).

A kötet tizenkét nagyobb, számozott fejezetből áll az említett bevezető részeket és az Utószót (321), a Válogatott szakirodalmat (323–41) s a Névmutatót (343–55) nem számítva. A szerző arcképe utáni lapon Máténé Szabó Mária Rózsa emlékezik férje Csikkozomástól Budapestig ívelő tudományos életpályájára, munkáira, egyéniségére (Epilógus, 357).

Az I. fejezet (45–8) a nyelvészet kezdetei vázolja, babiloni és egyiptomi előzmények készítették elő a görög kibontakozást, amely a II. fejezet témája (Az ókori görög nyelvészet fejlődési útja, 49–89). bemutatja a physis–thesis-vitát, Platón szerepét, a korai görög filozófusok és a szofisták nyelvfelfogását, Arisztotelészt, a sztoicizmus nyelvészeti vonatkozásait, az alexandriai iskolát. A III. fejezet a római nyelvészet kialakulása és eredményei (91–109). A kínai nyelvtudomány kezdetei és eredményei az

IV. fejezet (111–3), majd Az ókori (görög–római) nyelvtudomány utóélete című V. rész következik (115–28). A középkor nyelvtudománya (az 5. századtól a 12. századig) tárgya a VI. fejezetnek (129–49), amely az arab nyelvtudományra is kitér. Külön fejezetet kap az európai nyelvtudomány-történet a reneszánsz, a humanizmus és a reformáció koráig (VII. 151–84), majd az említett kor (VIII. 185–219) rövid kitekintéssel a XVI–XVII. századok magyar nyelvtudományára: főként Sylvester János munkáira és Szenczi Molnár Albertéire. A IX. fejezet a racionalizmus és az empirizmus főcímmel a XVII–XVIII. századdal foglalkozik (221–68). Tárgyalja a port-royali grammatikát, az empirizmus és nyelvtudomány kapcsolatát (Francis Bacon, Thomas Hobbes, John Locke), s nagyobb teret kap Gottfried Wilhelm Leibniz (240–68). A X. fejezet Az összehasonlító-történeti nyelvészet forrásai és közvetlen előzményei (269–84) címet kapta, benne érdemben kitér Máté Jakab a szanszkrit nyelv(tan) európai megismerésére. A XI. fejezet A magyar nyelv a 17–18. századi összehasonlító nyelvészetben (285–315), s ebben Benkő József, Sajnovics János, Gyarmathi Sámuel, Révai Miklós, valamint Versey Ferenc munkássága van megtárgyalva. Az utolsó, a XII. Rövid kitekintés a magyar nyelvújítási mozgalomra (317–20). Itt jegyezzük meg, hogy a magyar nyelvtudományra vonatkozó terjedelem bő negyven lap, mintegy kétszerese annak az áttekintésnek, amelyet Cser András 1999 fűzött Robins nyelvészettörténetéhez. Mint-hogy a Máté 1998-ban is vannak magyar vonatkozású részek, így a magyar nyelvtudomány-történetnek is (vázlatos) áttekintése Máté Jakab teljes (tehát a három kötetnyi) munkája.

Máté művében érvényesül az a törekvés, hogy a nyelvtudomány-történeti jelenségek között kapcsolatot találjon, megmutassa a hasonlóságot, amely a látszólag nagy térbeli vagy időbeli különbség ellenére is a tudományos gondolkodás egységét jelzi. Például Maximus Planudes (XIII–XIV. sz.) az esetek szemantikai elemzőjének munkássága Hjelmsevnék volt forrása és John M. Andersonnak is a lokalista elméletéhez. A port-royali grammatika kapcsán jelzi, hogy ez a XVII. század közepi nyelvtan, amely általános, egyetemes taxonómiát kíván adni; a „mélyben rejlő szabályok” és a „felszíni jellegzetességek” fogalmi majd a XX. század közepén Chomsky munkáiban jelennek meg. James Harrisról (XVIII. sz.) azt írja Máté: „[...]mintha előlegezni akarná Ferdinand de Saussure-nek a felfogását, melynek értelmében bármilyen szempontból is vizsgáljuk a nyelvet, egy kettős objektummal találjuk szemben magunkat, egy olyan objektummal, amelynek összetevői elválaszthatatlanok egymástól egy ilyen kettősség jellemzi J. Harris nyelvről vallott felfogását is [...] hasonló antinómiarendszerrel Humboltnál is találkozunk” (254). A szerző tudománytörténeti folyamatok között is észrevesz kapcsolatokat: „Mintha a tudománytörténet is ismételné önmagát. Tulajdonképpen a héber stúdiumok a 16. századbeli helyzetéhez hasonló esettel találkozunk napjaink nyelvtudományában, amikor is a nyelvtudomány hármas »dimenziójából«, »viszonylagos zártságából« kilép a pragmatika, amely ma az emberi kommunikációnak [értsd: kommunikációkutatásnak] a leghúzóbb ágazata” (195).

Többször rámutat Máté Jakab a történeti és a filozófiai, illetőleg logikai szemléletű nyelvtanulmányozás váltakozására, vagy éppenséggel összefonódására. Karl Ferdinand Becker munkáit említi mások mellett példának (254), érdekes, hogy nem említi Becker mondattani munkásságát (sem a Máté 1997: 71–2), amely ugyancsak a logikához kapcsolódik, s jelentős hatású, az iskolai vagy hagyományos mondattan a mai napig erre épül (l. Hell 1999: 224).

Máté Jakab megírja, hogy igyekezett objektív módon dolgozni, illetőleg a vizsgált jelenségeket saját gondolkodásmódja alapján bemutatni (321), ám ezzel együtt objektív kívánt maradni. Sikerült. Ugyan egy, talán nem is ide illő jelenség megemlíthető. S szerző – könyve jellegének okán – nagy mennyiségű szakirodalomra hivatkozik. A magyar nyelvészeti tudományosság egy részében divó szokásnak megfelelően (jobbára csak a hazai) szerzőket valamilyen értékelő-megjegyzéssel említi. Van hazai nyelvész, aki vagy fél tucatszor szerepel így, van aki vagy tíz méltató sort kap (egyéb-ként csupán kétszer idézett szerző), s van, akinek munkáját (egyetértően) idézi több mint harmincszor, ám minden megjegyzés nélkül. (Nomina sunt odiosa.) Az illetéknéppen létrejövő – Máté esetében bizonyára véletlen – személyességi ítéletek ellentmondanak a máskülönbén dicsérendő tárgyilagosságnak, ugyanis egyes szerzőkről és munkájukról ilyesfélék olvashatók: „a magyar nyelvtudomány történetének neves kutatója és szakértője”, „nagy ívű áttekintés” (296), „nagyszerű értékelés” (214), „neves oxfordi” (34) é. i. t. 35, 176, 199. Feltehető: mivel a kötetnek csupán első korrekcióját tudta Máté Jakab elvégezni, végső átfésülését már nem, a kiadói szerkesztőre hárult volna az efféle nem kívánatos jelzők elhagyása, továbbá néhány ismétlődése – pl. a septem artes liberales leírása (125 és 135); Robert Henry Robins könyvének 283, 337 –, egyes címek eredetiben való közlése mások magyarra fordított közlései mellett stb. Némelykor csak a szövegben található meg egy-egy mű, szerzője a névmutatóban, például Henri Frei és műve (sajtóhibás leírásban) a 97., illetőleg a 347. lapon, de a szakirodalomban nem szerepel, hasonlóképp mások mellett Rudolf Carnap 25, ill. 345 és Gottlob Frege 25, ill. 347

Máté Jakab immár három kötetes tudománytörténete, amint mondani szokás, hézagpótló mű (ugyanígy Fodor 1999: 252), a nagy tárgyismeret, a tudománytörténeti folyamatok világos gondolatvezetésű leírása tárgyhoz illő és jó szaknyelvezettel, amelyen a szakmai zsargonnak és pongyolaságnak még szeplői is alig-alig találhatók. Máté Jakabhoz hasonló elhivatottságú és felkészültségű kutató kívántatik a magyar nyelvtudomány történetének megírására, hogy a XX. századig a felsőoktatás e tárgykörben is olyan alaplúhoz jusson, mint a jelen kötet (és a hozzá tartozók).

HIVATKOZÁSOK

- Büky László 1997: H. Tóth Imre: A nyelvtudomány története a XX. század elejéig, Savaria University Press, Szombathely, 1996. xiii + 211 lap, *Magyar Tudomány* 104, 1139–40.
- Büky László 1998: Máté Jakab 1997: A 19. századi nyelvtudomány rövid története, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 217 lap, *Néprajz és Nyelvtudomány* 39, 213–7.
- Cser András 1999: A magyar nyelvtudomány történetének vázlata, in Robins, Robert Henry: *A nyelvészet rövid története*, Budapest, Osiris Kiadó–Tinta Kiadó, 266–86.
- Fodor István 1999: Máté Jakab: A 19. századi nyelvtudomány rövid története. Elméletek, irányzatok és módszerek I. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997. 216 lap. A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai.

- Elméletek, irányzatok és módszerek II. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. 339 lap. *Magyar Nyelvőr* **123**, 252–4.
- Hell György 1999: A hagyományos és az „új nyelvtan”, *Magyar Nyelvőr* **123**, 222–38.
- H. Tóth Imre 1996: *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig. csomópontok és átvezető szálak*, Szombathely, Savaria University Press.
- Máté Jakab 1997: *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Máté Jakab 1998. *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Németh T. Enikő 1997: H. Tóth Imre: A nyelvtudomány története a XX. század elejéig – csomópontok és átvezető szálak, Savaria University Press, Szombathely, 1996. [xiii +] 211 lap, *Néprajz és Nyelvtudomány* **38**, 347–53.